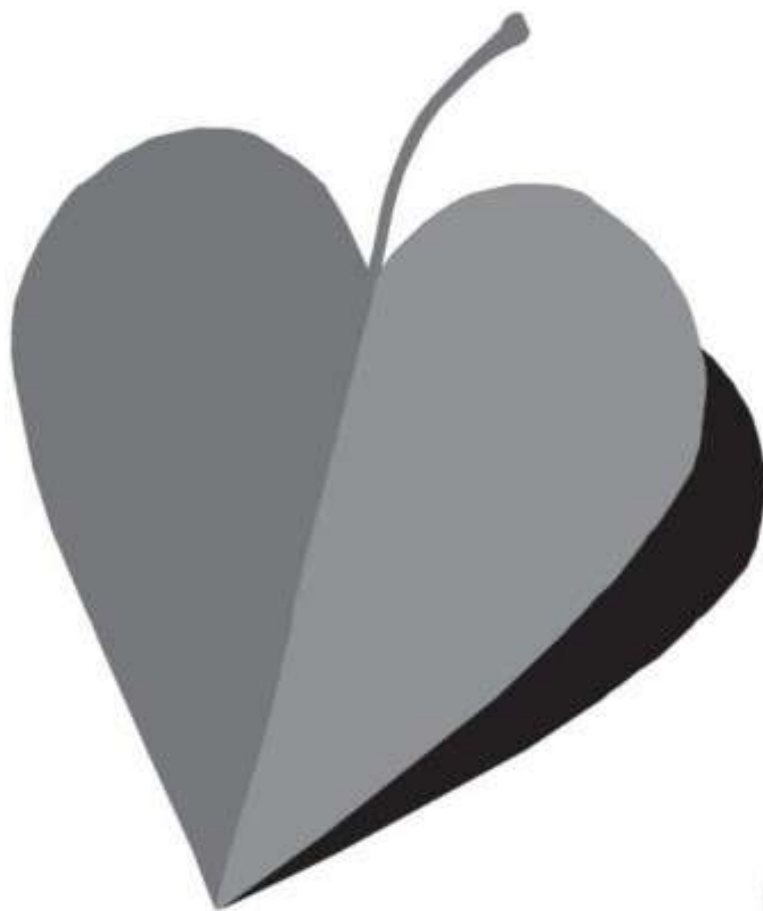

ERICH FROMM

DIN DRAGOSTE DE VIAȚĂ

Traducere din engleză de
Ruxandra Vișan

Cuprins

Cuvânt-înainte	7
<i>Afluența și plictisul în societatea noastră</i>	12
Personalitatea pasivă	12
Plictisul în societatea modernă	21
Nevoile fabricate	30
Criza ordinii patriarhale	38
Fiascoul religiei	46
Extinderea domeniului creșterii umane	53
<i>Asupra originilor agresivității</i>	62
<i>Visele sunt limbajul universal al omului</i>	88
<i>Psihologia pentru nepsihologi</i>	97
Psihologia premodernă și modernă	97
Cele trei concepte de bază ale lui Sigmund Freud . .	105
Dezvoltări ulterioare ale psihanalizei	116
<i>În numele vieții</i>	
Portret în dialog, cu Hans Juergen Schultz	125

<i>Hitler: Cine a fost el și în ce a constatat rezistența împotriva lui?</i>	163
<i>Relevanța profețiilor pentru zilele noastre</i>	185
<i>Cine este omul?</i>	194

Cuvânt-înainte

Aceste reflecții ale lui Erich Fromm sunt din cel de-al optulea și ultim deceniu al vieții sale. Munca sa nu se termina niciodată. El citea, scria, plănuia și învăța mereu. A rămas deschis și curios până la sfârșit, iar opera de o viață pe care a lăsat-o în urmă, constând în zece volume, a ajuns la apogeu în acest ultim deceniu. Astfel, el se baza mereu pe nucleul acestei opere de-o viață ori de câte ori comenta alert și critic epoca noastră. Ce ne oferă meditațiile transmise inițial la radio și recuperate în acest volum reprezintă un supliment interesant la scrierile sale. Valoarea acestor meditații stă nu atât de mult în noutatea lor, cât în vitalitatea lor, în expresia caracteristică a convingerilor sale adânc înrădăcinate. Majoritatea acestor convorbiri au fost înregistrate în apartamentul lui Fromm din Locarno, iar restul, în studioul nostru din Zürich. Citindu-le, putem să trăim indirect întâlnirile și conversațiile la care ne-a invitat acest mare om ajuns la senectute.

În afară de niște lucrări timpurii, scrise într-o germană densă și academică, scrierile lui Fromm ne sunt cunoscute nouă, aici în Germania, numai ca traduceri din engleză. Cu toate acestea, în aceste convorbiri radiofonice, Fromm

revine la limba sa maternă, iar stilul său, eliberat de restricțiile mediului scris, are o spontaneitate remarcabilă. Matthias Claudius observa cândva că limbajul scris este pâlnia diabolică ce transformă vinul în apă. Și Fromm prefera cuvântul vorbit, adresarea directă. Aici avem cuvântul său vorbit. Și oricine l-a auzit vorbind îl va putea auzi din nou atunci când va citi aceste convorbiri.

Prima mea întâlnire cu Fromm a avut loc în 1970. Ne-am întâlnit, așa cum aveam să ne întâlnim adesea mai târziu, la hotelul Storchen din Zürich. Fromm avea hoteluri preferate în toată lumea și îi plăcea mereu să îndeplinească rolul de gazdă atunci când se afla la unul dintre acestea. Complet netulburat de zarva din jurul său, mi-a schițat ideile sale pentru aceste convorbiri. Atunci când a terminat, m-am gândit: Ei bine, așa rămâne atunci. Dar nu a fost așa. Apoi a venit rândul meu. M-a întrebat ce obiecții am și, mai important, mi-a cerut detalii în legătură cu publicul căruia avea să i se adreseze. Cu o persistență și cu întrebări care subliniau cât de familiară îi era viața din Germania, el dorea să se apropie cât mai mult de ascultătorii săi. El voia să le vorbească limba, dar nu pentru a le spune doar ceea ce doreau ei să audă — acesta era mottoul lui. Era foarte bine pregătit. Avea un teanc intimidant de notițe și de ciorne cu el, la care se adăugau alte foi în mod constant pe măsură ce vorbeam. Dar a doua zi dimineață a apărut fără nimic din toate acestea. L-am întrebat dacă își uitase servieta, dar a negat, dând din cap amuzat. Am mers cu mașina la studio. Fără ezitare, s-a așezat în fața microfonului și, vorbind spontan, a ținut cele șase discursuri, fiecare durând în mod exact douăzeci și nouă de minute. Singura condiție a fost ca și eu să fiu prezent. Avea nevoie de cineva căruia să i se adreseze, un reprezentant al publicului său anonim. La radio arareori avem experiența plăcută de-a auzi discursuri care sunt deopotrivă spontane și la obiect. În timp ce Erich Fromm se centra asupra

subiectului său și mă purta în călătoria sa socratică extinsă, am început să observ că se întâmpla ceva în spatele geamului care ne separa de camera de control. Chiar dacă Fromm era relativ necunoscut în Europa la vremea respectivă, se răspândise vestea, în studioul din Zürich, că se petrecea acolo ceva ce merita ascultat.

Tehnicienii, secretarii, îngrijitorul și chiar câțiva dintre colegii mei de redacție se adunaseră în camera de regie, îmbulzindu-se și ascultând atent. Eu personal simt că potențialul de „dialog“ al radioului cu un public este foarte limitat. Nu trebuie să ne așteptăm prea mult de la radio sau să-l împingem dincolo de limitele acestui potențial. Noi încercăm să găsim un stil de vorbire indirectă potrivit acestui mediu. Dar Fromm a fost excepția de la regula mea. Noutatea era că era complet indiferent față de instrumentele acestei meserii, nu se lăsa intimidat de ele și pur și simplu sărea peste obstacolele pe care acest mediu i le pune în față. Cum reușea acest lucru? Dialogul era o parte integrantă din gândirea lui Fromm. Ascultătorul său invizibil nu era prezent pentru el doar ca o piesă de recuzită mentală. Ascultătorul său și ceea ce ar fi putut el să relice la ceea ce el spunea erau în fapt niște realități intrinsece ale gândirii sale. Fromm putea asculta în timp ce vorbea. El era un vorbitor extraordinar de bun tocmai pentru că era un ascultător extraordinar de bun.

La Fromm, scriitorul și omul erau, într-o bună măsură, una și aceeași persoană. Primul îl interpreta pe celălalt. Vocea sa era întruparea limbajului său. Fromm a crescut într-o cultură cu o importantă componentă orală, anume în tradiția iudaică. Întreaga sa operă interpretează variațiuni pe o temă. Este plină de repetiții, de reluări ale vechilor probleme, de noi încercări de-a cerceta mai adânc, de-a elucida cu mai mare claritate. Foarte puțini autori academici se dedau unui asemenea exces. Pentru el, lipsa plenitudinii ar fi fost ca și cum s-ar fi declarat sărac.

Atunci când îl citesc, mă frapează mereu bogăția ideilor, sugestiilor, analizelor și interpretărilor sale. Cititorului îi este pus în față un noian de exemple și de dovezi, care îi deschid ochii.

Îi plăcea să spună povești, fie ca răspuns la întrebări, fie ca modalități de-a rezolva probleme intelectuale, povești ca de exemplu aceea a omului care a bătut cale lungă pentru a vedea un înțelept hasidic. Când a fost întrebat dacă se ostenise să studieze doctrina maestrului, omul a răspuns: „Nu, deloc. Voiam doar să văd cum se leagă la pantofi“. Această anecdotă ne amintește că un gest ne spune adesea mai mult decât o predică. Ne amintește că cele mai strălucite cuvinte nu sunt de folos dacă omul care le rostește nu este omul potrivit. De câte ori l-am vizitat pe Erich Fromm, mi-am amintit această poveste. Aveam mereu sentimentul că, atunci când mă despărțeam de el, eram un om diferit de cel ce fusesem atunci când ajunsesem: plecam cu mintea mai limpede, simțindu-mă mai viu și mai puțin intimidat de forțele care ne oprimă și ne fac vulnerabili în fața disperării. Nu doar cunoașterea lui îl făcea atât de charismatic, ci interdependența dintre viață și teorie, dintre teorie și viață. A fi viu înseamnă a renaște mereu. E o tragedie, scrie Fromm, că majoritatea dintre noi mor înainte de-a începe să trăiască. Astfel de constatări profunde nu dau naștere în sine la sisteme. Ceea ce ne cere el în schimb este să vedem lucrurile proaspăt, să dezvoltăm permanent noi abordări. Fromm nu voia discipoli și nu voia să fondeze o școală. Un spirit ca al său se dezvoltă nestingherit atunci când evită să se angreneze în ceva. Spunea despre sine, cu o plăcere nedisimulată, că avea o capacitate minimă de gândire abstractă. Putea gândi filosofic doar în termeni concreți.

Seara târziu, pe data de 5 ianuarie 1974, Radioul German de Sud a difuzat discursul autobiografic *În numele vieții*. Timp de două ore plăcute, Erich Fromm ne-a

povestit lucruri despre el care nu ar fi fost niciodată înregistrate dacă n-ar fi fost acest program. O actriță care juca pe atunci în producția din Stuttgart a dramei clasice a lui Lessing *Nathan der Weise* (*Nathan înțeleptul*) și-a deschis radioul, a ascultat emisiunea și apoi m-a sunat imediat, în ciuda orei târzii, pentru a-mi împărtăși sentimentele ei. Lăsase un Nathan la teatru, mi-a spus ea, și de fapt acum descoperise un altul.

Fromm nu era nici vrăjitor, nici cărturar. Talentul său de-a își lăsa inima să vorbească odată cu mintea e o calitate care, cândva, era cunoscută sub numele de înțelepciune.

Hans Jürgen Schultz

Afluența și plictisul în societatea noastră

Personalitatea pasivă

Dacă voi vorbi despre afluență și plictis, atunci îmi pare folositor să fac niște remarci preliminare despre sensurile acestor cuvinte. Claritatea definițiilor este crucială pentru orice discuție, inclusiv aceasta. Dacă înțelegem sensul unui cuvânt cu toate ramificațiile și conotațiile sale, atunci putem pricepe mai bine anumite probleme care sunt circumscrise de acel cuvânt. Definiția și istoria sa ne ajută să îl înțelegem mai bine.

Sintagma „societatea afluentă” (uzitată în română ca „societatea abundenței” — *n.t.*) ne-a rămas odată cu cartea lui John Kenneth Galbraith cu acest titlu care a apărut în 1958. *Afluență* derivă din același verb latin (*fluere*, a curge) ca și *fluid* și înseamnă, la modul literal, o revărsare. Dar, așa cum știm cu toții bine, o revărsare poate fi bună sau rea. Dacă râul Mississippi se revarsă

și inundă malurile, atunci ajungem la un dezastru. Dar faptul că un fermier are o recoltă abundentă și sacii de grâu plini până la refuz înseamnă că este vorba despre o viață plăcută și nu despre o luptă pentru supraviețuire, sau poate să însemne o superfluitate, un exces copleșitor și chiar fatal.

Nu există nimic ambiguu legat de termenii *abundență* și *superfluitate*, deși există o mică diferență între sensurile lor etimologice. *Abundență* vine din latină și este un cuvânt din aceeași rădăcină ca și *undă* (val), care în română își păstrează sensul primar și are derivate precum *unduior* și *unduire*. Și abundența înseamnă o *revărsare*, dar ea a căpătat un sens în întregime pozitiv în limba noastră. Cornul abundenței ne aduce o serie de bunătăți când se revarsă. Este asemănător cu acel ținut al abundenței din *Vechiul Testament* care ne descrie țara în care curge lapte și miere. Sau să ne gândim că mergeți la o petrecere unde sunt băuturi din belșug. Ați putea spune: *A fost vin din abundență* și v-ați putea referi la un lucru pozitiv. Lucrurile pozitive sunt întotdeauna bine-venite, nu trebuie să le economisim și nu trebuie să ne îngrijorăm că exagerăm azi și nu vom mai avea nimic mâine.

Dar dacă vrem să sugerăm aspectele negative ale revărsării, cuvântul care ne vine în minte este acela de *superfluu*. Cuvântul, ca și *afluent*, are la rădăcină verbul latin *fluere* și superfluitatea este deci o superrevărsare. Aici însă revărsarea este văzută într-o lumină negativă. Este de prisos, risipitoare. Dacă îi spui cuiva: *Prezența ta aici e superfluă*, de fapt atunci spui: *De ce nu pleci?* Nu spui: *Ce drăguț că ești aici*, lucru pe care l-ai spune, mai mult sau mai puțin, atunci când vorbești despre vinul care este la petrecere din abundență. Deci, ori de câte ori vorbim de ceva superfluu, trebuie să ne întrebăm dacă ne referim la o abundență pozitivă și înviorătoare, anume la o afluență, sau la o superfluitate negativă și epuizantă.

Acum să ne oprim asupra termenului *plictis*, unde găsim că termenul în sine este conotat mai puternic decât definiția curentă a plictiselii, ca sentiment de insatisfacție și epuizare. De etimologie grecească, substantivul este unul dintre derivații verbului *a plictisi*, care înseamnă, printre altele, a se sătura de ceva sau de cineva¹. Ne putem întreba acum, dacă păstrăm în minte cuvintele pe care tocmai le-am dat drept exemplu, dacă superfluitatea nu duce la plictiseală, dezgust sau ură. Dacă așa este, atunci ar trebui să ne punem niște întrebări serioase despre societatea noastră affluentă. Prin noi, vreau să spun societatea industrială modernă care s-a dezvoltat în Statele Unite, Canada și în Europa de Vest. Trăim în afuență? Cine din societatea noastră trăiește în afuență și ce fel de afuență este aceasta, o afuență a abundenței sau o afuență a superfluității? Ca să punem și mai simplu întrebarea: Este o afuență bună sau una rea, anume o superfluitate? Produce afuența noastră plictis? Produce neapărat afuența plictis? Și cum arată în fapt afuența bună, abundentă, dinamică, una care nu duce la plictis? Doresc să discut aici aceste întrebări.

Dar mai întâi aș dori să fac o remarcă preliminară care ne duce către psihologie. Pentru că sunt psihanalist, voi discuta o serie de chestiuni psihologice în cursul acestor remarci și doresc să înțelegeți că punctul meu de vedere este acela al psihologiei abisale, ca să folosesc un sinonim pentru psihanaliză. Aș dori să menționez pe scurt ceva ce vă este familiar multora dintre voi: există două posibilități, două abordări, în studiul psihologic al minții

¹ Termenul folosit în varianta engleză a textului lui Fromm este *ennui*, un cuvânt latin care nu are echivalent în română. Acesta, după cum este subliniat în textul englez, provine din latinescul *inodiare* (a face neplăcut și urât). Am optat pentru traducerea română cu termenul cu nuanțe arhaice *plictis*, în lipsa unor echivalenți latini în română care să surprindă nuanțe similare. (N.t.)

umane. În acest moment, psihologia academică studiază ființele umane în primul rând din punctul de vedere al behaviorismului. Cu alte cuvinte, acest studiu este limitat exclusiv la ceea ce poate fi observat și văzut în mod direct, la ceea ce este vizibil și poate fi de aceea măsurat și cântărit, căci orice nu poate fi văzut și observat în mod nemediat nu poate fi măsurat și cântărit, cel puțin nu cu suficientă precizie.

Psihologia abisală, adică metoda psihanalitică, acționează diferit. Ea are scopuri diferite. Studiul acțiunilor și comportamentului uman nu se limitează la ceea ce e observabil. În schimb, ea examinează natura comportamentului, motivele ce stau la baza acestui comportament. Permiteți-mi să vă dau câteva exemple în acest sens. Puteți să descrieți, de exemplu, zâmbetul unei persoane. Această acțiune poate fi fotografiată, poate fi descrisă în termenii musculaturii feței și așa mai departe. Dar voi știți prea bine că sunt diferențe între zâmbetul unei vânzătoare dintr-un magazin și zâmbetul cuiva care vă antipatizează, dar dorește să își ascundă antipatia, sau zâmbetul unui prieten care se bucură că vă vede. Sunteți capabili să distingeți între mai multe sute de zâmbete care izvorăsc din diverse stări psihice. Toate sunt zâmbete, dar lucrurile pe care le exprimă sunt diferite ca de la cer la pământ. Niciun dispozitiv nu poate măsura sau percepe aceste diferențe. Doar o ființă umană care nu este o mașină — voi, de exemplu — poate face acest lucru. Observați nu numai cu mintea, dar, dacă mi se permite să folosesc o expresie demodată, și cu inima. Întreaga voastră ființă înțelege ce se petrece în fața sa. Puteți simți ce fel de zâmbet vedeți. Și dacă nu puteți simți lucruri de felul acesta, atunci veți avea o grămadă de dezamăgiri în viață.

Sau să luăm un comportament diferit: modul în care mănâncă cineva. Bine, deci cineva mănâncă. Dar cum anume mănâncă? Unul înfulecă. Altul se comportă la

masă într-un mod pedant și dă mare importanță ordinii și curățirii farfuriei. Un altul mănâncă fără grabă, fără lăcomie. Savurează mâncarea. Mănâncă cu plăcerea de-a mânca.

Să mai luăm un exemplu. Cineva urlă și se înroșește. Poți conchide că s-a enervat. Sigur s-a enervat. Dar atunci când privești omul respectiv mai îndeaproape și te întrebi ce simte el (poate îl cunoști destul de bine), atunci îți dai seama că se teme. S-a speriat, iar furia lui este doar o reacție la propria lui frică. Și atunci poți privi mai în profunzime și îți poți da seama că este un om care se simte neajutorat și neputincios, cineva căruia îi e teamă de orice, de viață în sine. Deci ai făcut trei observații: că este furios, că este înfricoșat, că se simte în mod profund neajutorat. Toate cele trei observații sunt corecte. Dar ele se leagă de nivele diferite ale structurii sale psihice. Observația care constată neputința sa este cea care înregistrează la modul cel mai profund ce se întâmplă în interiorul lui. Cu alte cuvinte, dacă reacționați înfuriindu-vă și voi și dacă nu vedeți decât o persoană furioasă în celălalt, atunci nu ați văzut deloc persoana respectivă. Dar dacă vă uitați dincolo de fațada omului furios și vedeți omul înfricoșat, cel care se simte neputincios, atunci îl veți trata diferit, iar furia sa se va atenua pentru că el nu se mai simte amenințat. Din punct de vedere psihanalitic, ceea ce ne interesează în tot ceea ce vom discuta aici nu este doar (și nici exclusiv) *comportamentul* uman văzut din exterior, ci mai degrabă ce motive are persoana respectivă, care sunt intențiile sale, dacă este conștientă de ele sau nu. Suntem interesați doar de calitatea comportamentului său. Un coleg de-ai mei, Theodor Reik, a spus cândva: „Psihanalistul ascultă cu o a treia ureche“. Avea absolută dreptate. Sau poate că putem spune, ca să folosim o expresie cunoscută, că el citește printre rânduri. El nu vede doar ce i se oferă direct, ci percepe ceva mai

mult decât îi este oferit și este observabil. El vede în inima personalității, iar fiecare acțiune a acesteia este doar o expresie, doar o manifestare, dar una care este colorată de întreaga personalitate. Fiecare comportament este un gest ce își are originea într-o anumită ființă umană și numai în aceasta, și de aceea nu există nicio acțiune omească care să fie identică cu alta, așa cum nu există nicio ființă umană identică cu alta. Ele pot să semene; ele pot să aibă legătură; dar ele nu sunt niciodată la fel. Nu există doi oameni care să ridice mâna în exact același fel, care să meargă la fel, care să-și aplece capul la fel. De aceea poți recunoaște adesea o persoană după mers, chiar dacă nu i-ai văzut fața. Mersul poate fi la fel de caracteristic unei persoane ca și fața acesteia, iar uneori chiar și mai mult, pentru că este mai dificil să îți schimbi mersul decât expresia feței. Putem minți cu fețele. Aceasta e capacitatea pe care o avem și pe care animalele nu o posedă. E mai dificil să minți cu corpul, deși și aceasta se poate învăța.

După aceste remarci introductive, aș vrea să mă opresc acum asupra chestiunii *consumerismului* ca o problemă psihologică, sau mai degrabă ca o problemă psihopatologică. Puteți întreba: Și ce e cu asta? Toți trebuie să fim consumatori. Toți trebuie să mâncăm și să bem. Avem nevoie de haine, de un loc unde să stăm. Pe scurt, avem nevoie de multe lucruri pe care le folosim și acesta este fenomenul pe care îl numim „consum“. Unde e aici problema psihologică? Aceasta e în firea lucrurilor. Trebuie să consumăm ca să trăim. De acord, dar, dacă spunem aceasta, am ajuns la ceea ce doresc să subliniez: Există consum și consum. Există consum compulsiv, care vine din lăcomie, din comportamentul compulsiv de-a mânca, cumpăra, posedă, folosi din ce în ce mai mult.

Acum ne putem întreba: Și nu e normal? La urma urmei, nu vrem cu toții să sporim ceea ce avem? Problema, dacă există una, este că nu avem destui bani, nu că e ceva în

neregulă că dorim să avem din ce în ce mai mult... Îmi dau seama bine că mulți dintre voi simt aceasta. Dar poate că un exemplu vă va arăta că nu este așa de simplu precum pare. Exemplul meu vă va suna cunoscut, dar sper că puțini dintre voi vă veți simți personal afectați de el. Să luăm pe cineva obez, cineva care pur și simplu cântărește prea mult. Obezitatea poate fi cauzată de o disfuncție glandulară, dar adesea este rezultatul mâncatului în exces. Obezul mănâncă adesea, are o slăbiciune pentru dulciuri, ronțăie mereu câte ceva. Și dacă priviți mai atent, veți vedea nu numai că mănâncă în mod constant, dar că simte nevoia să mănânce. Trebuie să mănânce. Nu se poate opri din mâncat așa cum nici fumătorii nu se pot opri din fumat. Și știți că oamenii care se opresc din fumat vor începe să mănânce mai mult. Ei se scuză spunând că oricine se oprește din fumat se îngrașă automat. Și aceasta e una dintre raționalizările comune pe care le dau oamenii pentru că nu fumează. De ce ne agățăm de aceste raționalizări? Pentru că aceeași nevoie, să luăm ceva în gură, să consumăm lucruri, își găsește expresia în mâncat, fumat, băut și cumpărat.

Doctorii îi avertizează constant pe oamenii care mănâncă, beau și fumează în mod compulsiv că pot să moară devreme de inimă. Dacă oamenii își ascultă doctorii și pun capăt acestor obiceiuri, ei cad pradă adesea atacurilor de panică, nesiguranței, iritabilității și deprimării. Aici vedem un fenomen remarcabil: A nu mânca, a nu bea, a nu fuma îi fac pe oameni să le fie teamă. Sunt oameni care mănâncă sau cumpără lucruri nu ca să mănânce sau ca să cumpere lucruri, ci ca să își potolească sentimentele de anxietate și deprimare. Consumul ridicat le oferă un mod de a evada din tristețe. Consumul promite vindecare și, de fapt, satisface o foame, prin care vor fi oarecum alinate depresia și anxietatea. Majoritatea dintre noi știu din proprie experiență că, dacă ne simțim nervoși și deprimați,

ne ducem mai des la frigider și ne găsim ușurarea în mâncatul și băutul a ceva ce nu dorim de fapt. Cu alte cuvinte, mâncatul și băutul pot să capete funcția unui drog, a unui tranchilizant. Iar mâncarea și băutura sunt mai plăcute, pentru că au și gust bun.

O persoană deprimată se simte de parcă are un gol pe dinăuntru, se simte ca paralizată, de parcă nu mai poate să acționeze, de parcă nu se mai poate mișca dacă nu o pune cineva în acțiune. Dacă consumă ceva, sentimentul de gol, de paralizie și de slăbiciune o părăsește temporar și se poate simți așa: Sunt totuși o persoană. Există ceva în mine. Nu sunt chiar un zero barat. Și apoi se umple cu lucruri care îi alungă golul interior. Este o personalitate *pasivă* care simte că valorează foarte puțin și care își exprimă aceste intuiții consumând, devenind *homo consumens*.

Tocmai am introdus conceptul de „personalitate pasivă“ și veți vrea să știți ce vreau să spun cu aceasta. Ce e pasivitatea? Ce e activitatea? Lăsați-mă să încep cu definițiile moderne ale pasivității și activității, definiții care vă vor fi familiare tuturor. Activitatea este privită ca o acțiune orientată către un scop care necesită energie. Ea poate fi o muncă fizică sau mentală și poate include sportul, căci ne gândim la sporturi în mod utilitar: Participarea la sporturi promovează sănătatea și mărește prestigiul țării noastre sau ne face celebri sau ne face să câștigăm bani. Nu există vreo plăcere în jocul însuși care ne face să facem sport, ci un rezultat final. Oricine se străduiește este activ. Spunem atunci că este „ocupat“. Și a fi „ocupat“ înseamnă să ai o „ocupație“.

Ce constituie pasivitatea din acest punct de vedere? Dacă nu producem rezultate vizibile sau realizări palpabile, atunci am fost pasivi. Lăsați-mă să dau un exemplu evident: Cineva privește la peisaj, stă acolo cinci minute, o jumătate de oră, poate o oră. Nu face nimic, doar privește.

Pentru că omul nu face poze, ci doar se cufundă în ceea ce percep ochii lui, poate să ni se pară că e ciudat și poate îi vom privi „contemplarea“ ca pe o activitate. Sau gândiți-vă la cineva care meditează (deși în cultura occidentală e rar să vezi pe cineva care să se cufunde în meditație). El încearcă să devină conștient de sine, de propriile sale sentimente, stări și trăiri interioare. Dacă meditează regulat și sistematic, poate petrece ore întregi așa. Cei care nu înțeleg nimic îl consideră pasiv pe cel ce meditează. El nu face nimic. Poate că întregul său efort este menit să îi alunge toate gândurile, să îl facă să nu se mai gândească la nimic și doar să existe. Acesta poate părea un lucru ciudat. Încercați la un moment dat, doar două minute, și o să vedeți ce greu este, cum mereu vă apare în minte câte ceva, cum mintea o să vă zboare la toate fleacurile, cât de neajutorați deveniți în fața gândurilor, căci ni se pare tuturor aproape insuportabil să stăm nemișcați și să ne oprim gândurile.

Pentru marile culturi ale Indiei și Chinei, acest tip de meditație este vitală. Din nefericire, acesta nu este cazul nostru pentru că, așa ambițioși cum suntem, ne gândim că tot ce facem trebuie să aibă un scop, că trebuie să realizăm ceva, că trebuie să avem un rezultat. Dar, dacă încercăm să punem deoparte aceste rezultate, dacă ne concentrăm să fim răbdători, vom vedea că această „lenevie“ este ceva înviorător.

Tot ce am vrut să sugerez aici este că uzul modern etichetează ca fiind „activ“ comportamentul care produce rezultate vizibile, în timp ce „pasivitatea“ apare ca fiind fără rost. Este un comportament în care noi nu detectăm vreo energie investită. Vedem activitatea și pasivitatea în acel mod datorită felului în care consumăm. Dacă noi consumăm lucruri superflue, „afluența“ noastră negativă ne oferă ceea ce pare a fi activitate din partea noastră, dar aceasta e de fapt pasivitate. Cum arată acea activitate

creativă marcată de o „afluență bună“, de bogăție și de rezistență, care ne va permite să fim ceva mai mult decât niște simpli consumatori?

Plictisul în societatea modernă

Haideți să reflectăm o clipă la definițiile clasice ale activității și pasivității pe care le găsim la Aristotel, Spinoza, Goethe, Marx și la alți gânditori din lumea occidentală în ultimii două mii de ani. Activitatea este înțeleasă ca ceva care exprimă potențialitățile inerente din oameni, care ajută la venirea pe lume, la aducerea la viață a aptitudinilor noastre atât fizice, cât și emoționale, atât intelectuale, cât și artistice. Poate că unii dintre voi nu vor înțelege complet ce vreau să spun când mă refer la puterile inerente în oameni, căci ne gândim la putere și energie ca fiind apanajul mașinilor, mai degrabă decât ca găsindu-se în oameni. Și orice puteri posedă ființele umane, acestea sunt canalizate în principal către inventarea și operarea mașinilor. Pe măsură ce ne minunăm tot mai mult de puterea mașinilor, înțelegem din ce în ce mai puțin minunatele puteri (în sensul de potențialități) ale ființelor umane. Nu mai credem versurile din *Antigona* lui Sofocle: „În lume-s multe mari minuni/ Minuni mai mari ca omul nu-s“. O rachetă care poate zbura pe Lună poate părea mai minunată decât simplele ființe umane. Și, într-un anumit fel, simțim că prin invențiile noastre moderne am creat lucruri mai minunate decât Dumnezeu atunci când a creat omul.

Trebuie să ne reorientăm gândirea dacă dorim să ne centrăm atenția asupra conștiinței umane și asupra dezvoltării vastului potențial pe care îl au ființele umane. Avem nu numai capacitatea de a vorbi și de a gândi, dar și capacitatea de a înțelege mai profund, de a dovedi un plus

de maturitate, o capacitate de a iubi și de-a ne exprima artistic. Toate aceste lucruri șed în noi, ca potențial, așteptând să fie dezvoltate. Activitatea, a fi activ într-un mod în care autorii pe care i-am numit îl înțeleg, înseamnă exact aceasta: să aduci la lumină, să manifesti aceste puteri pe care ființele umane le au, dar care de obicei rămân ascunse sau reprimare.

Mi-ar plăcea să vă citesc niște rânduri din Karl Marx aici. Vă veți da repede seama că e un Marx diferit de cel cu care vă întâlniți la universitate, în media, în propaganda de stânga sau de dreapta. Citatul este din *Manuscrisele economico-filosofice* (trad. rom.: Editura Politică, 1987, p. 123): „Dacă-l consideri pe om ca om și relația sa cu lumea ca relație umană, vei putea schimba dragostea numai pe dragoste, încrederea numai pe încredere etc. (...) Dacă vrei să exerciți influență asupra altor oameni, trebuie să fii om cu reală capacitatea de stimulare și antrenare. Fiecare din relațiile tale cu omul — și cu natura — trebuie să fie o *exteriorizare determinată*, corespunzătoare obiectului voinței tale, a vieții tale *individuale reale*. Dacă iubești fără să trezești la rândul tău iubire, dacă prin manifestarea ta vitală de om care iubește nu reușești să devii *om iubit*, iubirea ta e neputincioasă, este o nefericire“.

Este clar că Marx vorbește despre iubire aici ca despre un fel de activitate. Arareori se gândește omul modern că poate crea ceva prin iubire. Dorința sa obișnuită și aproape exclusivă este să fie iubit, nu să emane el însuși iubire, nu să trezească iubirea în alții prin iubirea sa pentru ei și astfel să creeze ceva nou, ceva care nu existase pe lume înainte. De aceea crede că a fi iubit este pur și simplu ceva accidental sau ceva ce poți să faci să apară dacă vei cumpăra o serie de lucruri care se presupune că te fac iubit, orice începând cu apă de gură sau un costum elegant sau o mașină scumpă. Acum, exact ce vor face pentru tine apa de gură potrivită sau costumul elegant

nu știu exact să spun. Dar ceea ce știu e că e regretabil că mulți bărbați sunt iubiți pentru mașinile lor sofisticate. Și aici aș putea adăuga desigur că mulți bărbați își iubesc mai mult mașinile decât soțiile. Oricum, ambii parteneri dintr-un astfel de aranjament sunt mulțumiți deopotrivă, dar, după ceva vreme, se plictisesc unul de altul și posibil încep să se urască unul pe celălalt pentru că ambii au fost înșelați sau cel puțin se simt înșelați. Deși au crezut că au fost iubiți, în realitate ei doar au pretins că e vorba de iubire. Ei nu au practicat o iubire activă.

În mod similar, atunci când spunem, în sensul clasic al cuvântului, că cineva e pasiv, nu vrem să spunem că stă locului, reflectează, meditează sau se uită la natură; vrem să spunem că el este impulsivat de forțe pe care nu le poate controla, că el nu poate acționa, ci doar reacționa.

Legat de reacție, nu ar trebui să uităm, desigur, că cea mai mare parte a activității noastre constă în reacția la stimuli și la situații, care, pentru că ne-am familiarizat cu ele, declanșează în noi un răspuns dat atunci când percepem semnalul potrivit. Deoarece câinele din experimentul lui Pavlov învățase să asocieze mâncarea cu sunetul clopoțelului, lui i se făcea foame ori de câte ori auzea clopoțelul. El era foarte „activ“ când alerga către castronul cu mâncare. Dar activitatea respectivă era doar o reacție la un stimul. Câinele funcționa ca o mașină. Behaviorismul se ocupă de procesele de acest tip: Omul este o ființă reactivă. Dacă îi dai un stimul, el va reacționa la acesta. Putem face experimente în același mod pe șobolani, șoareci, maimuțe, ființe umane și chiar cu pisici, deși cu pisicile lucrurile nu merg mereu așa cum ar trebui. Oamenii, din păcate însă, sunt cei mai susceptibili la această abordare. Behaviorismul asumă că întreg comportamentul uman este guvernat de principiul recompenselor și pedepșelor. Recompensele și pedepșele sunt doi mari stimuli și ființa umană va reacționa probabil la ele în modul în care o

face orice alt animal. Omul va învăța să facă lucruri pentru care va fi răsplătit și să evite lucrurile pentru care există amenințarea pedepsei. El nu trebuie neapărat pedepsit, căci simpla amenințare cu pedeapsa este suficientă. Din când în când, desigur, câțiva oameni trebuie cu adevărat pedepsiți pentru ca amenințarea pedepsei să nu rămână doar o simplă amenințare.

Acum să vedem ce înseamnă să fii „impulsionat”. Să luăm de exemplu pe cineva beat. Persoana respectivă poate fi „activă”. Ea strigă și își agită brațele. Sau ne putem gândi la cineva în acea stare psihotică pe care o descriem ca fiind „maniactală”. Persoana respectivă este hiperactivă; crede că poate ajuta lumea întreagă; intră în vrie, trimite telegrame, pune totul în mișcare. Pare să fie un om extraordinar de activ. Dar știm că, în primul caz, motorul activității e reprezentat de alcool, iar la pacientul maniactal, e vorba de o disfuncție electrochimică a creierului. Manifestările externe în ambele cazuri par însă să fie acelea ale unei activități intense.

„Activitatea”, care este fie o simplă reacție la un stimul, fie o „impulsionare”, fie o compulsie manifestată ca o pasiune, este, de fapt, pasivitate, oricât de mare impact ar avea ea. Cuvintele „pasiune” și „pasiv” vin de la *passio* și, respectiv, de la *passivus* — ambele trimit la verbul latin „a pătimi”. Deci dacă spunem că cineva este o persoană „pasiională”, atunci facem un compliment destul de îndoielnic. Filosoful Schleiermacher a spus cândva: *Eifersucht ist eine Leidenschaft, die mit Eifer sucht, was Leiden schafft* (Gelozia este o pasiune care caută entuziast ceea ce aduce pătimirea). Aceasta se poate spune nu numai despre gelozie, ci despre orice pasiune care capătă un caracter compulsiv: ambiția, lăcomia, setea de putere, pofta nemăsurată. Toate dependențele sunt pasiuni care creează pătimire. Ele sunt forme de pasivitate. „Pasiunea” a căpătat un înțeles mai larg în uzul modern și, de aceea, a pierdut claritatea de

care era cândva caracterizat termenul. Nu voi explora aici motivele pentru care lucrurile s-au petrecut astfel.

Acum, dacă privim mai îndeaproape activitatea oamenilor care doar reacționează sau acționează compulsiv, oameni care sunt deci pasivi în sensul clasic al cuvântului, vom observa că reacțiile lor nu merg niciodată într-o direcție nouă. Reacțiile lor sunt mereu la fel. Același stimul va produce mereu aceeași reacție. Poți prezice cu siguranță ce se va întâmpla de fiecare dată. Totul poate fi calculat. Nu există nicio dovadă de individualitate aici; nu există niciun fel de reflecție; totul pare programat: același stimul, același efect. Vedem că se întâmplă același lucru pe care îl observăm la cobaii din laborator. Pentru că behaviorismul vede ființa umană în primul rând ca pe un mecanism, ea face aceleași asumții în legătură cu aceasta: Un anumit stimul va provoca o anumită reacție. Studiul și explorarea acelu fenomen și formarea de prescripții bazate pe el este ceea ce numesc behavioriștii știință. Poate că este o știință, dar nu una despre om, căci ființa umană nu reacționează niciodată de două ori la fel. În fiecare moment, ea este o persoană diferită. Și, deși ea nu poate niciodată să fie o persoană total diferită, ea nu este niciodată mereu la fel. Heraclit a exprimat aceeași idee atunci când a spus: „Este imposibil să te scalzi de două ori în același râu“. Motivul este, desigur, că râul curge în permanență. Aș spune că psihologia behavioristă poate fi o știință, dar nu este o știință a omului. Este mai degrabă o știință a omului alienat, realizată cu metode alienate de către oameni alienați. Poate să ne dezvăluie anumite aspecte ale naturii umane, dar nu ajunge la ceea ce este vital, la ceea ce e specific uman în legătură cu ființele umane.

Aș vrea să vă dau un exemplu care ilustrează diferența dintre activitate și pasivitate, un exemplu care a avut un mare impact asupra psihologiei industriale din America. Compania Western Electric l-a însărcinat pe profesorul

Elton Mayo să afle cum ar putea fi îmbunătățită productivitatea muncitoarelor necalificate de la uzina Hawthorne din Chicago. Mayo a plecat de la premisa că muncitoarele vor fi probabil mai productive dacă vor avea o pauză de zece minute dimineața și, poate, o altă pauză de zece minute după-amiaza și așa mai departe. Muncitoarele necalificate aveau sarcina foarte monotonă de a înfășura bobine pentru electromagneți. Această muncă nu necesita nici îndemânare și nici efort; era cea mai pasivă și mai plictisitoare muncă. Elton Mayo le-a explicat experimentul muncitoarelor și apoi le-a dat o pauză de după-amiază. Productivitatea a crescut imediat. Toată lumea a fost, desigur, încântată să vadă cât de bine a funcționat strategia. Apoi Mayo a trecut la următoarea etapă și le-a dat muncitoarelor o pauză și dimineața, iar productivitatea a crescut din nou. Și alte îmbunătățiri la nivelul condițiilor de lucru au adus câștiguri și mai mari în ceea ce privește productivitatea, deci părea că teoria lui Mayo fusese indiscutabil dovedită.

Orice alt profesor și-ar fi întrerupt experimentul în acel moment și i-ar fi sfătuit pe cei de la conducerea Western Management să sacrifice douăzeci de minute de timp de lucru pe zi în interesul creșterii productivității. Nu însă și Elton Mayo, care era un om foarte ingenios. El s-a întrebat ce se va întâmpla cu muncitoarele dacă le retrăgea privilegiile obținute. Deci a anulat pauza de cafea — și productivitatea a continuat să crească. Apoi a retras și pauza de după-amiază. O altă creștere de productivitate. Și tot așa. În acest moment, unii cercetători ar fi ridicat din umeri și ar fi declarat experimentul ca fiind eronat. Dar, în acest fel, Mayo și-a dat seama că, pentru prima dată în viață, muncitoarele necalificate începuseră să se intereseze de ceea ce făceau. Înfășurarea bobinelor era la fel de monotonă ca și până acum, dar Mayo le explicase experimentul muncitoarelor și le implicase în el. Ele simțeau că munceau într-un context ce avea un scop, că ele contribuiau

la ceva care aducea profit nu numai directorilor anonimi, ci și muncitoarelor. Mayo a fost astfel capabil să demonstreze că acest interes neașteptat a fost factorul care a îmbunătățit producția. Experimentul a inspirat o nouă abordare în psihologia industrială: *interesul* cu care își făceau oamenii munca părea să aibă un impact mai mare asupra productivității decât pauzele, măririle de salariu sau alte privilegii. O să revin la aceasta din nou, dar ceea ce am vrut să fac a fost să explic diferența dintre activitate și pasivitate. Atâta timp cât muncitoarele de la Western Electric nu își făceau munca cu interes, ele rămâneau pasive. Dar în momentul în care au fost implicate în experiment, ele au simțit că aduceau o contribuție reală; au devenit active și au dezvoltat o atitudine complet diferită față de ceea ce făceau.

Să luăm un exemplu mai simplu. Să ne imaginăm un turist (cu un aparat foto, desigur) care ajunge undeva și găsește un munte, un lac, un castel sau o expoziție. Nu poate să se bucure de ceea ce vede pentru că e mai preocupat de fotografia pe care o va face. Pentru el, singura realitate relevantă este ceea ce poate înregistra pe peliculă și ceea ce poate poseda, nu cea care este de fapt în fața lui. Al doilea pas, fotografia, vine înaintea primului, a actului însuși de a vedea. Odată ce turistul are fotografia, el o poate arăta prietenilor ca să sugereze că el însuși a creat acest segment al lumii; sau zece ani mai târziu își poate aminti că a fost acolo la momentul respectiv. Dar, în orice caz, fotografia, percepția artificială, a sufocat percepția originală. Mulți turiști nici măcar nu se uită mai întâi la obiectivele vizitate. Ei pur și simplu își scot aparatul foto. Un fotograf bun o să încerce să observe mai întâi cu ochii lui acea imagine sau perspectivă pe care mai apoi va încerca s-o capteze cu aparatul de fotografiat. Acest act de contemplare preliminară este un tip de activitate. Diferența dintre cele două moduri de a vedea nu poate fi

măsurată în laborator, dar expresia de pe fețele oamenilor o să vă indice acest lucru. Un om care a văzut ceva frumos o să aibă o expresie de plăcere pe chip. El poate alege apoi să fotografieze ceea ce a văzut. Există oameni (deși puțini) care aleg în mod deliberat să nu facă fotografii pentru că acestea o să aibă impact asupra amintirilor lor. Cu o fotografie, amintirea ta este limitată la ceea ce îți arată fotografia. Dar dacă încerci să îți amintești un peisaj fără ajutorul unei imagini, vei vedea că acel peisaj s-a născut în tine. Scena se întoarce și este la fel de vie în ochiul minții tale ca în realitate. Nu este doar o amintire schematică, ca un cuvânt pe care ți-l amintești. Tu recreezi acel peisaj pentru tine; tu ești cel care produce scena pe care o vezi. Acest tip de activitate reîmprospătează, luminează și dă putere energiilor noastre vitale. Pasivitatea, în schimb, ne ucide și ne deprimă și ne poate chiar umple de ură.

Să ne imaginăm un moment că ai fost invitat la o petrecere. Știi deja ce o să-ți spună o persoană sau alta, ceea ce vei spune în schimb și ceea ce cealaltă persoană o să-ți comunice ca răspuns. Ceea ce o să spună toată lumea e clar și previzibil, de parcă ai fi într-o lume a mașinilor. Fiecare are părerea proprie, a lui sau a ei. Nimic nu se întâmplă și, atunci când te duci acasă, ești obosit mort, de-a dreptul ostenit. Dar atunci când erai la petrecere, probabil ai avut impresia că ești plin de viață și activ. Vorbeai, așa cum vorbeau și partenerii tăi de conversație cu tine. Poate că te și entuziasmai. Dar toate schimburile tale rămâneau pasive. Tu și partenerii tăi nu făceați nimic decât să vă manifestați vechile euri, iar și iar. Modelul stimulului și al răspunsului se desfășura ca un disc vechi și stricat. Nu apărea nimic nou. Plictiseala triumfa.

La drept vorbind, este un fenomen remarcabil în cultura noastră că oamenii nu recunosc în totalitate sau — poate ar trebui să spunem — nu sunt pe deplin conștienți că plictiseala este o afecțiune gravă. Să luăm

de exemplu timpul petrecut la izolare în carceră sau, ca să folosim un exemplu mai puțin drastic, să luăm pe cineva care pur și simplu nu știe ce să facă, indiferent din ce motiv. Dacă persoana nu are resursele în sine să se implice într-o activitate vitală, de-a produce ceva sau de-a se folosi de capacitățile sale intelectuale, atunci va percepe plictiseala ca pe o povară, ca pe un obstacol, ca pe o paralizie pe care nu va fi capabilă să și-o explice singură. Plictiseala este una dintre cele mai rele forme de tortură. Este un fenomen foarte modern și se răspândește rapid. O persoană care cade pradă plictiselii și nu este capabilă să se apere de aceasta se va simți foarte deprimată. Poate că veți dori să întrebați de ce majoritatea oamenilor nu observă ce boală grea este plictiseala și cât de multă suferință ne cauzează ea. Cred că răspunsul este foarte simplu. Producem azi multe lucruri pe care oamenii le pot consuma ca să își gestioneze plictiseala. Putem să scăpăm în mod convenabil de plictiseală luând un tranchilizant sau bând sau mergând la o petrecere sau certându-ne cu nevestele sau accesând media sau întreținând relații sexuale. O mare parte din ceea ce facem este o încercare de a ne împiedica să admitem că suntem plictisiți. Dar amintiți-vă sentimentul stânjenitor care vă cuprinde atunci când v-ați uitat la un film stupid sau când v-ați înecat plictiseala în vreun alt mod. Amintiți-vă mahmureala care vă cuprinde atunci când vă dați seama că ceea ce ați făcut ca să vă distrați v-a plictisit de moarte și că nu v-ați folosit timpul, ci mai degrabă l-ați omorât. Un alt lucru remarcabil legat de cultura noastră este că facem orice ca să economisim timp, dar, odată ce l-am economisit, ni-l omorâm pentru că nu găsim altceva mai bun de făcut cu el.